
Події

УДК 811.161.2

Людмила Рябець

*кандидат філологічних наук, в. о. заступника директора з наукової роботи
Інститут енциклопедичних досліджень НАН України*

Казуси й колізії українського правопису

В останні роки все частіше спостерігаємо значне зниження загального рівня культури мови, що характеризується порушенням правил слововживання, граматики, вимови та наголошення, написання. І стосується це не лише усного мовлення пересічних громадян. Не дуже переймаються цими питаннями засоби масової комунікації (як друковані, так і усні). Рекламні оголошення в транспорті чи на вулицях міст, на жаль, теж слабують на орфографічні помилки, стилістичні огріхи та мовні покручі. Мовознавці все частіше закликають звертатися до мовних норм, до усталеного українського правопису, адже мовна норма — це головна категорія культури мови, це «сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови і сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства» [9: 438].

Культура мови починається із самоусвідомлення мовної особистості, і як багатогранне поняття, безперечно, містить етичний компонент. Вона зароджується і розвивається там, де мовцям — носіям національної літературної мови — не байдуже, як вони говорять і пишуть, як говорять і пишуть інші навколо них, як сприймається їхня мова в різних сферах суспільного життя. У 50-ті — 70-ті роки минулого століття в українському культурному просторі активізувалися питання культури мови: в газетах і журналах започатковували рубрики мовних порад, консультації з питань правопису та слововживання; письменники висловлювали свої думки про тенденції розвитку літературної мови, про випрацювання літературного стандарту тощо [5: 278].

За останнє десятиліття з'явилася низка довідників із правопису і слововживання, орфографічних та двомовних словників, призначених як для школярів, студентів, так і для всіх, хто цікавиться питаннями правопису сучасної української літературної мови. Шкода лише, що не всі вони підготовлені відповідно до чинного українського правопису і не на всі запитання щодо окремих складних випадків написання того чи іншого слова можна знайти в них відповідь, ілюстративна частина в цих виданнях частенько дублюється; орфографічні словники, укладені різними авторами, неоднаково або й неоднозначно тлумачать положення чинного правопису. Та й «Український правопис» [10] не дає однозначної відповіді на багато питань або й зовсім оминає їх, про що слушно зауважує Д. Данильчук у книзі «Український правопис: роздоріжжя і дороговкази» [2]. Хотілося б мати більше прикладів, які роз'яснюють суть справи краще за формулювання. Ще один аспект проблеми — автори посібників, довідників, порад із культури мови, пояснюючи певні приклади, рекомендуючи ту чи іншу мовну норму, намагаються звертатися до якнайповніших лексикографічних праць, у яких зафіксовано слововживання українських слів. Однак у 90-х роках ХХ століття спостерігаємо тенденцію до намагання заперечити авторитет словників, створених у другій половині ХХ століття, аргументуючи це, у першу чергу, тим, що вони нині застарілі, не вміщують нових понять і значень. Частково з цими аргументами можна погодитися, але, на жаль, кращого і повнішого словника сучасної української мови, ніж Словник української мови в 11-ти томах (1970 — 1980) на сьогодні немає.

Робота будь-якого редактора неминує пов'язана з уявленням про мовну норму і правила орфографії, і серед його настільних книг завжди є «Український правопис» та «Орфографічний словник». Особливо гостра потреба мати при собі таку довідкову літературу, окрім, безперечно, природного чуття мови, є у редактора енциклопедичного видання, адже він у повсякденній роботі стикається з проблемами в написанні власних та географічних назв, доборі термінів — запозичених чи власне українських, вживанні лапок, великої та малої літер тощо, і то не в одній, а в усіх сферах життя чи галузях науки. І ці люди, які за своїми професійними обов'язками щоденно мають справу з українськомовними писемними текстами, скаржаться на брак ясності у багатьох правописних питаннях, що неабияк утруднює їм життя. Адже мова енциклопедії має бути точною, лаконічною і досконалою. Крім того, беручи до рук довідкову мовознавчу літературу, шукаючи там відповіді на конкретні запитання, завжди варто зважати на природу розмовного і книжного стилів літературної мови, в яких діють відмінні механізми слововживання, хоча мовні норми мають залишатися сталими.

«Енциклопедії — найнадійніші джерела інформації про світ, природу, суспільство, людей. Саме з них можна почерпнути найдостовірніші відомості з усіх галузей знань. Щоправда, енциклопедії самі по собі не з'являються, вони мають своїх мудрих творців...», — такий запис у щоденнику зробив свого часу відомий український письменник Олесь Гончар. Та якими б мудрими не були творці енциклопедій, у своїй насправду подвижницькій діяльності їм щодня доводиться стикатися з низкою проблем як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, і, досить часто — це проблеми саме мовні, а точніше — правописні, і стосуються вони, найчастіше, проблеми передавання іншомовних, зокрема російських, власних та географічних назв українською мовою; вживання великої та малої літери; відмінювання прізвищ; вживання окремих термінів та понять; вживання графічних скорочень та ін.

Наведемо кілька прикладів із повсякденного досвіду роботи редакторів «Енциклопедії сучасної України» [3], над якою працює колектив Інституту енциклопедичних досліджень Національної академії наук України.

Найчастіше виникають проблеми із написанням власних назв, зокрема прізвищ, особливо у сфері передавання їх з інших мов засобами української мови. Тут повсякчас конфронтують правила чинного правопису, традиція або просто бажання людини писати своє ім'я саме так, а не інакше, бо «так називали її вдома», бо «так краще звучить» і т. ін. То як редакторові правильно записати, наприклад, вірменські прізвища на *-ян*? Наприклад, у 12-му томі «Енциклопедії Сучасної України» поруч подано дві статті — про Калустьяна Олександра Варткесовича та Калустянц Тамару Седраківну [3: 72—73]. Вочевидь, вплинула традиція написання прізвища у кожного з них. Крім усього, обоє вони — люди творчі, мали афіші, на яких писали так, як записано в їхніх паспортах.

А що робити з прізвищами Авакян чи Авакянц? Однозначної відповіді правопис не дає. У § 92, п. 1 а) сказано, що «Апостроф у словах іншомовного походження та похідних від них пишеться перед я, ю, є, ї: а) Після приголосних б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р: ...к'янті, ..., Ак'яб ...» [10: 102].

У § 93 йдеться про написання знака м'якшення у словах іншомовного походження після приголосних д, т, з, с, л, н, наприклад: кондотьер, Готьє. Знову таки, подібних прикладів до тих, які ми шукали, немає. І як передавати не російські, не французькі чи італійські власні назви, або, наприклад, грузинські, таджицькі, татарські, грецькі тощо, правило відсутнє [10: 103]. Так, маємо Дермеджи і Декерменджи, але Куїнджі (пишемо так за традицією, бо про нього, як про відомого художника, багато написано), Манджиєв і Манджієв, Інджієв і Інджієв та ін.

Взагалі зауважимо, що в правописі увагу зосереджено на передаванні назв «далекого зарубіжжя», слов'ян, передусім Росії. А варто подавати ширше, більше залучити назви Молдови, Білорусі, Балтії, Закавказзя, Середньої Азії — країн усього пострадянського простору. І хоча проблему відтворення російських особових назв українською мовою в цілому врегульовано в чинному «Українському правописі», навіть тут мовці нерідко відступають від його норм і вчиняють на власний смак.

Ще одне питання, на яке годі знайти однозначну відповідь — як передавати подвоєння приголосних у власних назвах, зокрема у прізвищах. Наприклад, як правильно передати українською мовою російські прізвища Комиссаров, Миллионщиков, Кириллов? Правопис окремого правила щодо цього не подає. Прізвище Кирилов є у прикінцевому покажчику, але як приклад зовсім до іншого правила. Стосовно подвоєння приголосних в українських прізвищах є примітки у словнику-довіднику Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківської «Власні імена людей»: «В українських прізвищах, утворених від слів іншомовного походження, с не подвоюється: Комісаренко. Не подвоюється с також у російських прізвищах типу Русов, Черкаський тощо» [7: 315] та «Грубим відступом від правил українського правопису є подвоєння приголосних у прізвищах типу Комісар, Філіппенко, Кириленко (треба Комісар, Філіпенко, Кириленко тощо) ...» [7: 312].

У процесі роботи над архівними та довідковими матеріалами трапляється зафіксувати різні варіанти написання одного й того самого власного імені, як-от, наприклад: Людвиг: Людвіг, Людвіг, Людвиг, Людвиг, Людвик. Те саме з прізвищами: Сергеев, Сергеев, Сергеев, Сергеев, Сергієв; Алексеев, Алексеев, Алексеев, Алексеев.

Досить поширене прізвище Ілленко теж має не менш уживаний варіант Ільєнко. То як же правильно? Тут теж думки різняться. І хоча й походження прізвища відоме — від чоловічого імені Ілля, але щодо написання одностайної думки немає — є Ілленко від Іллі, Ільюшин, Ільїн — від російського Ілля, але ж натрапляємо і на Ільєнка, і на Ільяшенка (модель прізвища українська — на *-енко*, та утворене від російського варіанта чоловічого імені Ілля), і на Іллюшина (навіпаки, модель прізвища російська — на *-ин*, але утворене від українського варіанта чоловічого імені Ілля). Як визначитися пересічному носію мови й особливо працівникові установи, що видає посвідчення особи? До того ж такий працівник має лише базові знання мови зі шкільної програми.

Більшість носіїв цих прізвищ наполягають на написанні, яке зафіксоване в їхніх паспортах. І великою мірою вони мають рацію, бо відомо, що ім'я — це індивідуальна назва тієї чи іншої особи, яке не обов'язково передавати своїм дітям, прізвище ж — спадкове найменування, що переходить із

покоління в покоління, є вирішальним при встановленні родинних зв'язків. Комплекс найменувань — прізвище, ім'я, ім'я по батькові — власні назви, за якими можна ідентифікувати людину. Дотримання літературних норм, грамотне написання прізвищ та імен під час реєстрації має і соціальне, і культурно-естетичне значення. Через таку невизначеність у правилах люди частенько не можуть у разі виникнення такої потреби довести свої родинні зв'язки, бо в усіх членів родини (або й в однієї особи в різних документах) зроблено записи імен та прізвищ за різними правилами, або й зовсім без уваги до будь-яких правил.

Певні казуси виникають і під час передавання іншомовних, зокрема російських географічних назв, наприклад, відповідно до § 109, п. 1 а) назву російського села Андреевка слід передавати як Андреевка, бо після *p* у суфіксах *-ев*, *-єєв* пишемо *е*. Щоправда, нам трапилися варіанти Андрієвка, Андріївка, що, очевидно, є зукраїнізованими варіантами передавання цієї назви тощо.

Редакція енциклопедії зазвичай має дуже широке листування, тому часто доводиться міркувати над утворенням форми кличного відмінка від особового імені або прізвища. У § 101 і § 102 чинного правописного кодексу сказано, що українські прізвища, що мають закінчення іменників I відміни, відмінюються як відповідні іменники I відміни, а прізвища із закінченнями іменників II відміни відмінюються за зразками відмінювання відповідних іменників II відміни: Майборода — Майбороди, Майбороді й т. д. У виняток винесено лише прізвище Швець, де не відбувається чергування в корені: Швеця, Швецю або Швецеві й т. д., а от у прізвищах Лебідь та Кривоніс треба робити чергування (Лебеда, Лебедю або Лебедеві і т. д., Кривоніса, Кривонісу або Кривонісові і т. д. Однак це затуманює початкову форму прізвища — Кривоніс чи Кривоніс, Лебідь чи Лебедь? Проблема стосується цілої низки українських прізвищ, що є омонімічними до іменників — загальних назв професій, родів занять, посад, а також тварин, рослин, предметів побуту, явищ природи тощо.

Цікаво, що одні носії таких прізвищ не лише погоджуються, а навіть наполягають, щоб їх антропоніми відмінювали, як належить. Інші ж, навпаки, всіляко підкреслюють граматичну відмінність їх від відповідних апелятивів — загальних назв, тому маємо Нюга, Баран, Салло. Ще одна проблема стосується форм множини від прізвищ, які вживаються на позначення членів родини. Не усталеним залишається в мовній практиці вживання форм родового відмінка множини прізвищ I відміни на *-а*, *-я*: Майбороди — Майбород чи Майбородів, Танцюри — Танцюр чи Танцюрів?

У тих же листах до редакції енциклопедії часто натрапляємо і на одну пунктуаційну проблему, що стосується вживання коми після слів «З пова-

гою», наприклад: «З повагою, М. Іванів». Згідно з яким правилом у цьому випадку ставиться кома, у чинному правописі не знаходимо. Можна припустити, що це може бути результатом впливу англійської мови, пунктуація якої значно відрізняється від української, проте нині багато хто, знаючи англійську і користуючись нею, переносить деякі правила правопису і в українські тексти.

Частенько виникають казуси й у випадку вживання великої та малої літер. Щоправда, український правопис подає дуже чіткі правила стосовно цього (див. § 34 — 39) та й спеціальної літератури на дану тему не бракує [4; 10]. Особливо складно з назвами структур і організацій, створених в останні десятиліття. Тут теж відчувається вплив англійської мови, так як всі слова в назвах пропонують (а часто наполягають на тому) писати з великої літери, адже відомо, що в англійській мові у назвах (назви художніх творів, статей, установ тощо) усі слова, крім прийменників та артиклів, пишуть із великої літери. На жаль, частенько натрапляємо на такий запис: Відділ Правового Забезпечення Компанії (а правильно — відділ правового забезпечення Компанії), Національна Академія Наук України (Національна академія наук України), Енциклопедія Сучасної України (Енциклопедія сучасної України), Українська Літературна Енциклопедія (Українська літературна енциклопедія), Енциклопедія Українознавства (Енциклопедія українознавства) та ін.

Список таких запитань, на які або немає відповіді, або їх кілька, можна продовжувати, оскільки є ще нові слова, або відомі слова, але з новими значеннями, написання слів іншомовного походження, написання слів разом, окремо і через дефіс, використання графічних скорочень тощо. Часто мовці сприймають рекомендації з культури мови і правописні норми як певні обмеження, заборону, стримування природного в індивідуальному слововживанні вільного вибору слів, конструкцій. Сьогодні маємо багато посібників і словників, довідкової літератури, які різні за своєю якістю щодо рекомендованих чинним правописом норм. Важливо, щоб вони не розхитували орфографічні правила, аби не призвести до дестабілізації всіх норм літературної мови, дезорієнтації її носіїв, зниження загальної грамотності населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончар Олесь. Щоденники: У 3-х т. / Упоряд. О.Т. Гончар. — К., 2003. — Т. 2 (1968—1983). — 607 с.
2. Данильчук Д. В. Український правопис: роздоріжжя і дороговкази. — К., 2013. — 224 с.
3. Енциклопедія сучасної України. — К., 2001 — 2013. — Т. 1—13.

4. Жайворонок В. В. Велика чи мала літера? Словник-довідник. — К., 2004. — 203 с.
5. Літературна норма і мовна практика : монографія / За ред. С. Я. Єрмоленко. — Ніжин, 2013. — 320 с.
6. Пономарів О. Д. Українське слово для всіх і для кожного. — К., 2013. — 360 с.
7. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. — К., 1996. — 335 с.
8. Тези наукової конференції з проблем сучасного українського правопису і термінології (3 нагоди 70-річчя першої Всеукраїнської правописної у Харкові 1927 р.), 12—13 грудня 1997 р. — К., 1997. — 110 с.
9. Українська мова: енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. — К., 2007. — 856 с.
10. Український правопис. — К., 1993. — 240 с.
11. Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису» / Ред.-упоряд. О. О. Тараненко. — К., 1997. — 181 с.